BUDJET TASHKILOTLARINING XARAJATLARI VA SMETA TARKIBI

Xo'jayev Sadriddin Mamatmurotovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Received: 17.08.2025
Revised: 18.08.2025
Accepted: 20.08.2025
Key words:
budjet tashkilotlari, xarajatlar, smeta, moliyalashtirish, xarajatlarni boshqarish, moliyaviy intizom, smeta tarkibi, moliyaviy barqarorlik.

Abstract
Ushbu maqolada budjet tashkilotlarining xarajatlari va smeta tarkibi batafsil tahlil qilinadi. Budjet tashkilotlari faoliyatining samarali moliyalashtirilishi uchun xarajatlar turlari, ularning smetaga kiritilishi va boshqarilishi ko‘rib chiqiladi. Maqolada smeta tuzish jarayoni, xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilish usullari hamda moliyaviy intizomni ta’minlashdagi smeta ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, budjet tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini oshirish uchun samarali xarajat boshqaruvi strategiyalari taklif etiladi.

Budjet mablag‘larini sarf qilishning asosiy prinsipi ularning mo‘ljallanganligi va vaqt bo‘yicha qattiq reglamentatsiya qilinganligidir (tartibga solinganligidir). Tashkilot smetada ko‘zda tutilmagan maqsadlarga pul mablag‘laridan foydalanish huquqiga ega emas. Budjet tashkiloti smetasining xarajatlari ularning yopiq ro‘yxatini o‘z ichiga olib, tarkibiga quyidagilar kiradi:

- xodimlarning mehnat haqini to‘lash;
- davlat nobudjet fondlariga badallar;
- aholiga transfertlar (qonunga muvofiq ravishda belgilangan pensiyalar, stipendiyalar, nafaqalar, kompensatsiyalar va boshqa sotsial to‘lovlar);
- safar xarajatlari va xodimlarga berilgan boshqa kompensatsion to‘lovlar;
- sotib olinishi kerak bo‘lgan tovarlar, bajarilishi lozim bo‘lgan ishlar va ko‘rsatilajak xizmatlarni to‘lash.

Yuqorida ko‘rsatilgan xarajatlar konkret ehtiyojni qondirish o‘lchovi sifatida pul mablag‘larining ma’lum summasi sifatida ifodalangan xarajatlar

normasi asosida amalga oshiriladi. Amaliyotda pulli normalarning turli-tuman turlaridan foydalaniladi:

- moddiy boyliklardan foydalanishning natural ko‘rsatkichlariga asoslangan normalar (ovqatlanish, medikamentlarni sotib olish, yumshoq inventarlar va h.k.lar xarajatlari normasi). Bunday normalar moddiy normalarning puldagi ifodasini namoyon etadi;
- umumlashtirilgan yakka tartibdagi to‘lovlar – ish haqi, pensiyalar, stipendiyalar, safar xarajatlari va boshqalar;
- o‘tgan davrlarda mablag‘larning sarflanish ko‘rsatkichlarini umumlashtirish asosida tajriba-statistika usuli yordamida va budjetning imkoniyalarini hisobga olgan holda vujudga keltirilgan normalar.

O‘zining murakkablik darajasiga qarab budjet normalari ikkiga bo‘linadi:

1) oddiy normalar (xarajatlarning oddiy yoki konkret turiga tegishli bo‘lgan normalar);

2) kombinatsiyalashtirilgan yoki yiriklashtirilgan normalar (bir necha xarajatlar turlarini qamrab oladigan, alohida bir xarajatlar moddasini va o‘xshash xarajatlar moddalarini shakllantiradigan yoki muassasaning barcha xarajatlarini qamrab oladigan normalar).

Hozirgi sharoitda sotsial soha tashkilotlarining barcha turdagi xarajatlarini qamrab oladigan yiriklashtirilgan normalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday normalardan foydalanish muassasalar ishini yuqori yakuniy natijalarga erishishga yo‘naltiradi: bolalarni o‘qitish, mutaxassislarni tayyorlash, bemorlarga yordam ko‘rsatish va h.k. Bundan tashqari, yiriklashtirilgan normalarning qo‘llanilishi turli xarajatlar yo‘nalishida budjet mablag‘laridan foydalanish bo‘yicha tashkilotlarning mustaqlligini kengaytiradi va resurslardan oqilona va tejamli foydalanishda ularning manfaatdorligini kuchaytiradi.

1-rasm. Budjet tashkiloti smetasining xarajatlari ularnig yopiq ro‘yxati

***Manba**: muallif ishlanmasi.*

Budjet normalari juda ko‘p omillar ta’siri ostida o‘zgarib turishi mumkin. Masalan, baho va tariflar tizimining o‘zgarishi, milliy xo‘jalikda ish haqining o‘sishi, mahalliy budjetlarda xarajatlarni moliyalashtirish bo‘yicha qo‘shimcha imkoniyatlarning paydo bo‘lishiga qarab budjet normalari o‘zgaradi.

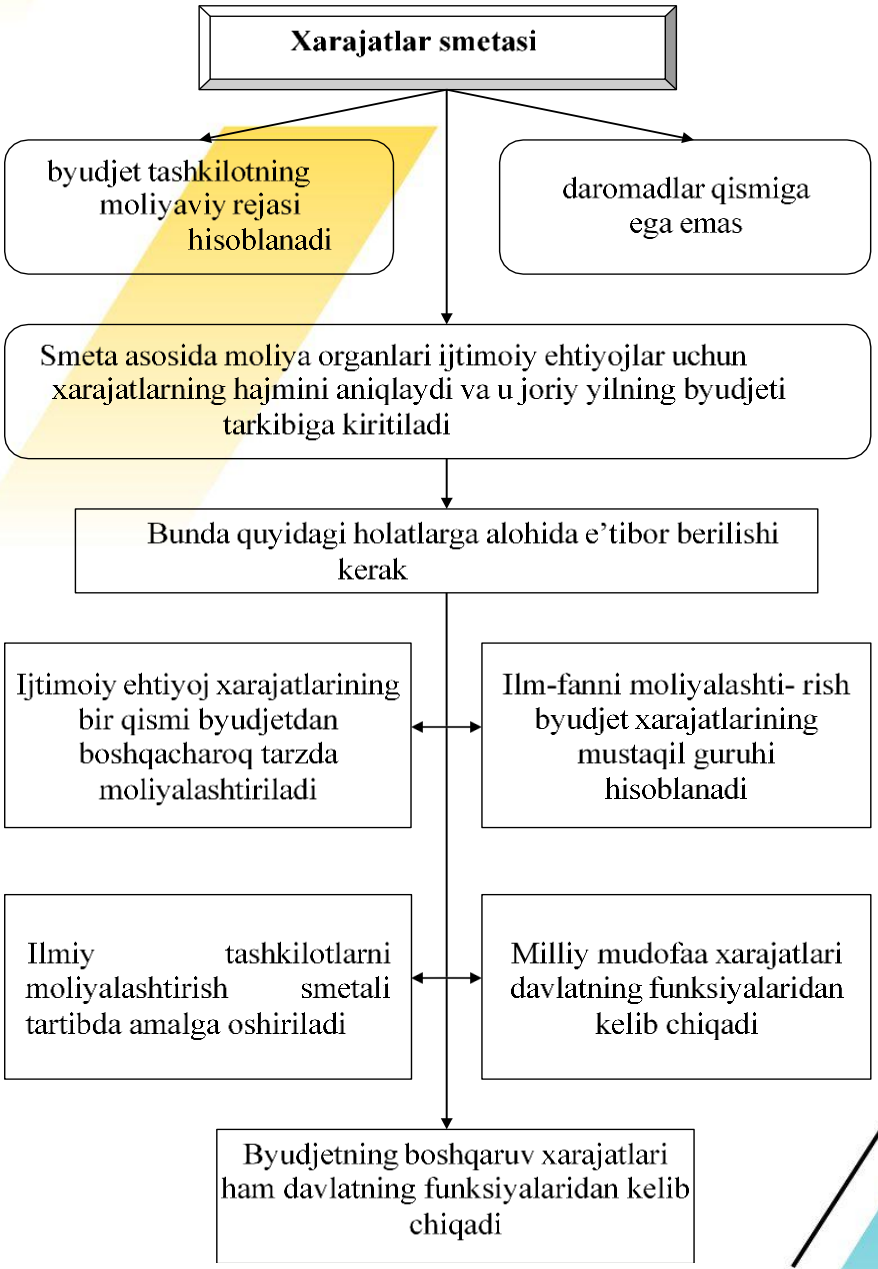

2-rasm. Budjet xarajatlari smetasi tarkibi

Manba: muallif ishlanmasi.

Xarajatlar smetasi. Xarajatlar smetasi budjet tashkilotning moliyaviy rejasi hisoblanadi. Budjet tashkiloti uchun olinayotgan moliyalashtirish daromad bo‘lmasdan faqat tashkilotning xarajatlari hajmi va ularning maqsadli yo‘naltirilganligiga teng bo‘lgan mablag‘larning tushuvidan iborat bo‘lganligi

uchun smeta daromadlar qismiga ega emasdir. Smeta asosida moliya organlari sotsial ehtiyojlar uchun xarajatlarning hajmini aniqlaydi va u narsa joriy yilning budjeti tarkibiga kiritiladi.

Bunda quyidagi holatlarga alohida e'tibor berilishi kerak:

1. Sotsial ehtiyoj xarajatlarining bir qismi budjetdan boshqacharoq tarzda moliyalashtiriladi. Masalan, ana shunday boshqacharoq tarzda ommaviy axborot vositalari va teatr-tamosha korxonalarining yetishmagan mablag'lari ta'minlanadi. Bu korxonalarning xizmatlari to'lovli (haqli) bo'lsa-da, o'z daromadlari ularning barcha xarajatlarini qoplashga yetmaydi. Bunday korxonalar daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi farq budjetdan qoplanishi kerak.

2. Fanni moliyalashtirish budjet xarajatlarining mustaqil guruhi hisoblanadi. Budjetdan mablag'lar eng muhim istiqbolli nazariy izlanishlar va umumdavlat maqsadli ilmiy-texnikaviy dasturlar bo'yicha yo'naltiriladi. Ana shu maqsadlar uchun mablag'lar bevosita ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirish bilan shug'ullanuvchi Fanlar Akademiyasi, tarmoq akademiyalari, oliy o'quv yurtlari, arxivlar va boshqa tashkilotlarga ajratiladi.

3. Ilmiy tashkilotlarni moliyalashtirish smetali tartibda amalga oshiriladi. Barcha tashkilotlarda har bir aniq mavzular bo'yicha xarajatlar smetasi tuziladi. Xarajatlarni rejalashtirish va moliyalashtirish tartibi bu yerda sotsial-madaniy ehtiyojlar xarajatlarida qo'llaniladigan metodika bilan bil xildir.

4. Milliy mudofaa xarajatlari davlatning funksiyalaridan kelib chiqadi. Mudofaa xarajatlarining umumiy miqdori va darajasi quyidagi turli xildagi ichki va tashqi omillarga bog'liq:

- xalqaro vaziyat;
- mamlakat hududining kattaligiga bog'liq bo'lgan chegaralarning uzunligi va xarakteri;
- harbiy ishning zamonaviy taraqqiyoti va armiyaning texnikaviy jihatdan

qurollanganlik ahvoli;

- shaxsiy tarkib turmush darajasini yuqori pag‘onaga ko‘tarishning va Qurolli Kuchlarda sotsial-madaniy tadbirlarni amalga oshirishning zarurligi;
- mamlakatning iqtisodiy imkoniyatlari;
- va boshqalar.

Mudofaa xarajatlari ob’ektiv zarur bo‘lishiga qaramasdan ular noishlab chiqarish xarakteriga ega. Shuning uchun ham davlatlar tinchliksevar tashqi siyosatni amalga oshirish natijasida harbiy xarajatlarni qisqartirishga harakat qiladi.

Budjetda ko‘zda tutilgan milliy mudofaa xarajatlarining guruhi, asosan, Mudofaa vazirligi orqali o‘tadigan to‘g‘ri (bevosita) harbiy xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Bu xarajatlarning tarkibiga armiyani saqlash, qurol-yarog‘ va harbiy texnikani sotib olish, kapital qurilish, ilmiy- tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari, harbiy xizmatchilarga maosh, pensiya va nafaqalar berish va boshqa xarajatlar kiradi. Bu xarajatlarning barchasi Mudofaa vazirligining maxsus smetasida o‘z aksini topadi va so‘ng respublika budjetining xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

Milliy mudofaa xarajatlarini rejalashtirishning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyati shundan iboratki, bu yerda birinchi navbatda, Mudofaa vazirligi bo‘yicha xarajatlarning umumiy hajmi aniqlanadi. Undan so‘ng esa harbiy okruglar va harbiy qismlarning smetalari tuziladi. Bunday tartibning amal qilishi harbiy xarajatlar katta qismining (qurol-yarog‘, harbiy texnika, yoqilg‘i, oziq-ovqat va shunga o‘xshashlar) Mudofaa vazirligi orqali moliyalashtirilishi bilan izohlanadi.